

Prehrambene, socijalne i zdravstvene prilike u dijelovima sjeverne Dalmacije od ulaska Narodnooslobodilačke vojske u Zadar do kraja 1945. godine*

U radu se ponajprije na osnovu dokumenata Okružnog i Gradskog narodno-oslobodilačkog odbora/narodnog odbora (NOO/NO) Zadar te historiografske literature daje sažeti prikaz prehrambenih, socijalnih i zdravstvenih prilika u gradu Zadru i njegovoj široj okolici, odnosno na područjima pod nadležnošću Okružnog NOO/NO-a Zadar. Obuhvaćeno je vremensko razdoblje od ulaska pripadnika Narodnooslobodilačke vojske u Zadar krajem listopada 1944. i uspostave nove „narodne vlasti“ pa do kraja 1945. godine.

Ključne riječi: Drugi svjetski rat, sjeverna Dalmacija, Zadar, prehrana, zarazne bolesti

Uvod

Nakon ulaska pripadnika Narodnooslobodilačke vojske (NOV) u Zadar, posljednjeg dana listopada 1944. godine, od studenoga u gradu započinju djelovanja i ustrojavanje tijela „narodne vlasti“.¹ Okružni narodnooslobodilački/narodni odbor (NOO/NO)² Zadar bio je najviše tijelo civilnih vlasti i odgovarao je za rad Oblasnom NOO/NO-u Dalmacije te je bio zadužen i za prehranu i opskrbu stanovništva te za provođenje zdravstvene i socijalne brige o stanovništvu. Te su zadaće na nižoj razini ispunjavali kotarski NOO/NO-i Biograd, Preko, Benkovac, Obrovac, Zadar te Gradski NOO/

* Rad je nastao u sklopu projekta „Rat, žrtve, nasilje i granice slobode u hrvatskoj povijesti 20. stoljeća – WarVic“ (IP-2019-04-6673), kojeg financira Hrvatska zaklada za znanost.

1 Vinko Kožul, Oslobođenje Zadra 1944. godine, *Zadarska revija*, br. 5-6, Zadar, 1979, 533-538; Ante Maštović – Nino, O razvoju revolucionarnog radničkog pokreta u gradu i okrugu Zadar, u: *Zadar. Geografija, ekonomija, saobraćaj, povijest, kultura*, ur. Jakša Ravlić, Zagreb, 1964, 368.

2 U drugoj polovici srpnja 1945. narodnooslobodilački odbori (NOO) preimenovani su u narodne odbore (NO). *Narodne novine*, Federalna [Država] Hrvatska, br. 3, 10. kolovoza 1945, 1.

NO Zadar.³ Dakako, Zadar je i nadalje s užom okolicom, bio dio talijanskog državnog područja sve do potpisivanja mirovnog ugovora u Parizu 1947.⁴ U Zadru je živio vrlo mali broj stanovnika jer ih se većina iselila u Italiju, a dio je zbog stalnih zračnih napada izbjegao i živio u okolnim mjestima.⁵ No i na području kotareva pod nadležnošću Okružnog NOO/NO-a Zadar zbog ratnih okolnosti broj stanovnika se smanjio.⁶

Prehrambene i socijalne prilike

Početak studenog 1944. Odjel prehrane Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Hrvatske (ZAVNOH) uputio je dopis Okružnom NOO-u Zadar u kojem se traži osnivanje odjela za prehranu pri NOO-ima. Zadaća im je trebala biti opskrba vojske i stanovništva hranom, odjećom, obućom, ogrjevom i petrolejom. U dopisu je navedeno da se želi spriječiti „gomilanje“ sredstava i hrane u rukama bogatijih, a u svrhu spekulacije i bogaćenja te zaštite „narodnih masa“ koje su sudjelovale u „ratnim naporima protiv okupatora“.⁷ Okružni NOO Zadar sugerirao je Gradskom NOO-u korištenje popisa i obrazaca te iskustava u opskrbi i aprovizaciji institucija i

- 3 U sačuvanim izvješćima Zdravstvenog odjela Okružnog NOO/NO-a Zadar iz studenog 1944. i ožujka 1945. navode se kotarski NOO-i Benkovac, Biograd i Preko te Gradski NOO Zadar, a u izvješćima iz kolovoza, rujna, listopada 1945. navode se, uz već spomenute NO-e i Kotarski NO Obrovac i Kotarski NO Zadar. U literaturi nailazimo na neke drugačije podatke odnosno moguće je uočiti neke nejasnoće oko ustrojstva i ukidanja pojedinih kotarskih NOO/NO-a. S obzirom da ta problematika nije bitna za ovu temu, neće se dalje razlagati nego upućujem na literaturu: Valentin Uranija, Nekoliko pitanja o narodnooslobodilačkim odborima na zadarskom području, *Zbornik Instituta za historiju radničkog pokreta Dalmacije*, sv. 1, Split, 1970, 389-412 te na radove u: *Zbornik Instituta za historiju radničkog pokreta Dalmacije*, sv. 4, Split, 1978: Faust Ljuba, Petar Škarica, Razvitak narodne vlasti u sjevernoj Dalmaciji, 157-182; Nada Kisić-Kolanović, Neki problemi razvoja narodne vlasti u sjevernoj Dalmaciji 1943-1944, 191-198; Stipe Morić, Razvoj NOO-a i njihova uloga u NOB-u na području općine Benkovac, 199-221.
- 4 Rapallskim ugovorom iz 1920. Zadar s užom okolicom, od Bibinja do Dikla i od mora do Bokanjačkog blata, priključen je Kraljevini Italiji, a u veljači 1947. to je područje ušlo u sastav Jugoslavije. Zlatko Begonja, Zadar u sporazumima tijekom prve polovice XX. stoljeća (1915–1947), *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, sv. 49, Zadar, 2007, 507, 517-518.
- 5 U izvješćima Zdravstvenog odjela Okružnog NO-a Zadar Oblasnom NO-u Dalmacije za mjesec kolovoz i rujan 1945. navodi se da na području Gradskog NO Zadar ima 9 000 stanovnika, a u mjesecu listopadu 9 760. U *Slobodnoj Dalmaciji* u studenom u članku o Zadru navodi se da u gradu živi 12 000 stanovnika jer su vjerojatno ubrojane i izbjeglice u gradu. *Slobodna Dalmacija*, 27. studenoga 1945, 3. U starijoj literaturi navode se podaci od 6 000 do 8 000 što će većinom kasnije preuzimati i ostali autori. *Zadar 1944-1954*, ur. Jerolim Čogelja, Grgo Stipičić, Vicko Zaninović, Zadar 1954, 39; A. Maštrović – Nino, O razvoju revolucionarnog radničkog pokreta u gradu i okrugu Zadar, 368; Marica Karakaš Obradov, *Angloamerička bombardiranja Hrvatske u Drugom svjetskom ratu. Saveznički zračni napadi na Nezavisnu Državu Hrvatsku 1943-1945*, Zagreb, 2008, 148-167.
- 6 V. Uranija, Nekoliko pitanja o narodnooslobodilačkim odborima na zadarskom području, 390.
- 7 Državni arhiv u Zadru (dalje: HR-DAZD), fond 149, Narodni odbor grada Zadra 1945-1952. (dalje: NOG Zadra), kut. 333, Prijepis dopisa ZAVNOH-a Okružnom NOO-u Zadar, br. 27/1945. od 21. studenog 1944.

tijela prijašnjih vlasti. Naredili su prestanak rada trgovina i drugih institucija koje su prodavale hranu, odjeću, obuću i ogrjev zbog popisivanja robe. Gradski NOO trebao je provesti popisivanje, napraviti popis potrošača i izraditi bonove (potrošačke iskaznice) za podjelu ili prodaju hrane i drugih potrepština.⁸ Popisivanje robe provodilo se kasnije i u tvorničkim skladištima, a suradnja s novim vlastima bila je poželjna jer se u protivnom dolazilo u situaciju „igranja sa svojom glavom“.⁹ Oblasni NOO Dalmacije već je sredinom studenoga 1944. iznio stajalište da većina tvornica u okrugu Zadar treba pripasti državi jer su bile vlasništvo „talijanskih fašista“.¹⁰

Oblasni NOO Dalmacije procijenio je sredinom studenog 1944. da je potrebna pomoć za oko 60 do 70 % stanovnika Zadra te da bi zadarskom okrugu trebalo mjesečno 10 vagona hrane kako bi se provela opskrba od 20 dag hrane dnevno po osobi. Oblasni NOO Dalmacije smatrao je da se Zadar i kotar Preko trebaju i sami prehranjivati s područja Ravnih kotara te da bi s tog područja trebalo 10 vagona hrane usmjeriti i za ishranu Šibenika i njegove okolice. Kao važan izvor hrane na zadarskom području isticano je i Vransko jezero koje je trebalo dobiti novu upravu, po dva predstavnika iz zadarskog i iz šibenskog okruga. Riba se trebala dijeliti na pola između zadarskog i šibenskog okruga s preporukom da veće količine dobije šibensko područje zbog „veće bijede“.¹¹ Ulov ribe u kotaru Preko također je trebao biti važan izvor hrane za „siromašno pučanstvo“. S obzirom da se u velikoj mjeri računalo na ribu kao izvor prehrane, pozornost se usmjeravala i na dovoljnu proizvodnju drvenih bačvi za spremanje usoljene ribe.¹²

Već krajem studenog 1944. na sastanku Oblasnog NOO-a Dalmacije ipak je utvrđeno da se 70 % ribe iz Vranskog jezera dodijeli za potrebe Šibenika. Na novčanu pomoć mogle su računati obitelji čiji su članovi bili u NOV, a za zadarski okrug određena je količina od 10 milijuna kuna.¹³ Tada je zatražena i kontrola klanja priplodne stoke na benkovačkom području kako se ne bi dugoročno ugrozio stočni fond.¹⁴

U studenom 1944. započeo je povratak hrvatskih izbjeglica iz južne Italije iako je Oblasni NOO poglavito tražio da se iz Italije šalje hrana i materijal za vojsku. Zbog

8 HR-DAZD-149-NOG Zadra, kut. 333, Popratni dopis Okružnog NOO-a Zadar Gradskom NOO-u Zadar uz prijepis dopisa ZAVNOH-a Okružnom NOO-u Zadar, br. 27/1945. od 21. studenog 1944.

9 Hrvatski državni arhiv (dalje: HDA), fond 208, Oblasni narodnooslobodilački odbor Dalmacije (dalje: ONOO Dalmacije), kut. 1, omot razno 1945, Dopis iz Zadra od 9. ožujka 1945.

10 HR-HDA-208-ONOO Dalmacije, kut. 3, Zapisnik III. sastanka od 14. studenoga 1944, NV 176/129.

11 Isto.

12 Isto.

13 Iznosi planirani za dodjeljivanje partizanskim obiteljima: Okrug Srednja Dalmacija 22 milijuna kuna, Okrug Šibenik 20 milijuna kuna, grad Split 15 milijuna kuna, Okrug Biokovsko-neretvanski 12 milijuna kuna, Okrug Dubrovnik 9 milijuna kuna, Okrug Knin 6 000 milijuna kuna i Okrug Srednjo-dalmatinsko otočje 6 milijuna kuna.

14 HR-HDA-208-ONOO Dalmacije, kut. 3, Zapisnik V. sastanka održanog od 31. studenog do 1. prosinca 1944, NV 176/136.

stanja s prehranom u odboru su smatrali da ne treba žuriti s povratkom izbjeglica. No s druge strane, trebalo je i radne snage za poljoprivredne radove. U brodovima s izbjeglicama iz južne Italije stiglo je i više tona hrane, ponajviše krumpira, kobasica, riže i tjestenine.¹⁵ U prvoj polovici prosinca 1944. izbjeglice iz Like, Korduna i iz Banije, njih oko 2 500 koji su vraćeni iz južne Italije, smješteni su u velikom broju na zadarsko područje jer tada nije bilo uvjeta za povratak kućama.¹⁶ Krajem prosinca 1944. Oblasni NOO primio je od zapovjedništva savezničkih snaga na Mediteranu 50 vagona hrane i materijala, a *Slobodna Dalmacija* je objavila podatak da se Dalmatinskoj zagori više dostavljala odjeća, a obalnom području brašno.¹⁷ Do hrane i drugih potrepština na zadarskom području dolazilo se i kupovinom ili razmjenom na Lošinju, na kojem se njemačka vojska zadržala do travnja 1945. Tamo su odlazili oni koji su imali barke.¹⁸

Krajem studenog 1944. Socijalni odjel Oblasnog NOO-a Dalmacije iznio je podatke o smrtnim slučajevima od posljedica gladi i, prema njihovim podacima, od početka rata do studenog 1944. na dalmatinskom području od gladi je umrla 7 491 osoba, od toga na područjima koja su tada pripadala okrugu Zadar od posljedica gladi umrlo je 507 osoba.¹⁹

Na petom sastanku Oblasnog NOO-a Dalmacije, koji se održao 31. studenoga i 1. prosinca 1944, spomenute su i kampanje „sakupljanja hrane“ koje su neki prisutni nazvali „kampanjama oduzimanja“. One su izazvale loše raspoloženju i stav stanovništva prema novoj vlasti. Za zadarsko područje je navedeno da konfiskacije u selima s hrvatskim stanovništvom ne bi trebali provoditi Srbi i obratno. Također je navedeno da vojska ima velika potraživanja za hranom što je predstavljalo priličan teret u radu NOO-a.²⁰ Osim hrane za potrebe vojske prikupljani su pokrivači i plahte.²¹ Ove akcije na područje sjeverne Dalmacije praćene su u lokalnom tisku kao akcije u kojima stanovništvo sudjeluje, u pravilu, dobrovoljno, a što nije odgovaralo istini.²²

15 HR-HDA-208-ONOO Dalmacije, kut. 3, Zapisnik III. sastanka od 14. studenoga 1944, NV 176/129; Mateo Bratanić, *Hrvatski zbjegovi u Egipt 1943–1946*, doktorski rad, Sveučilište u Zadru, Odjel za povijest, Zadar, 2009, 178–180.

16 HR-HDA-208-ONOO Dalmacije, kut. 3, Zapisnik V. sastanka održanog od 31. studenog do 1. prosinca 1944, NV 176/136.

17 *Slobodna Dalmacija*, 3. siječnja 1945, 2.

18 Roman Jelić, Zdravstvena služba na teritoriju Okružnog NOO-a Zadar u toku rata 1941–1945, *Zbornik Instituta za historiju radničkog pokreta Dalmacije*, sv. 4, Split, 1978, 762–763.

19 HR-HDA-208-ONOO Dalmacije, kut. 3, Izvješće Socijalnog odjela NV 176/135.

20 HR-HDA-208-ONOO Dalmacije, kut. 3, Zapisnik V. sastanka održanog od 31. studenog do 1. prosinca 1944, NV 176/136

21 HR-DAZD-149-NOG Zadra, kut. 333, Okružni NOO Zadar Gradskom NOO-u Zadar, br. 191/1945.

22 HR-DAZD-149-NOG Zadra, kut. 333, Upute (rukom dopisano: za prehranbenu komisiju) o postupku prilikom rekvizicije viškova te konfiskacije imovine narodnih neprijatelja, b. b; Mateo Bratanić, Tomislav Ražnjević, Partizanska propaganda na zadarskom području 1943–1945. s naglaskom na ulogu Komunističke partije Hrvatske, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, sv. 58, Zadar, 2016, 407–408.

Opunomoćstvo Odjeljenja za zaštitu naroda za zadarsko područja smatralo je da „mačekovski elementi“ u Novigradu, Ninu, Biogradu i u kotaru Preko žele osporiti ugled NOO-a i nove vlasti kao „nesposobnih za rješavanje životnih problema naroda“ te su ih smatrali odgovornim za poticanje nezadovoljstva naroda s akcijama prikupljanja hrane i drugih dobara. Također su smatrali da se odluka Oblasnog NOO-a o obustavi provođenja rekvizicija tumači kao „uzmak NOP-a pred gnjevom naroda“. ²³ Nadalje su kao problem na svom području istaknuli „kukanje“ ljudi koji govore: „umrijet ćemo svi od gladi, ako nam brzo ne stigne pomoć od saveznika“ te da dostavljanje pomoći od zapadnih saveznika neki tumače kao zaslugu izbjegličke monarhističke vlade što joj poboljšava politički ugled u zemlji. Nadalje su isticali da „građanstvo“ Zadra teže podnosi neimaštinu od stanovnika manjih mjesta iz okolice i da stanovnici Zadra pokazuju sklonost engleskim vojnicima u gradu te smatraju da su partizani nesposobni poboljšati stanje. Takva mišljenje i ponašanja potaknuli su, između ostaloga, i brojni ispadi i gruba postupanja, prvenstveno pripadnika NOV-a. ²⁴

Dovesti život civilnog stanovništva u bolje stanje i pridobiti njegovu naklonost priječili su, osim davanja prednosti vojnim i političkim zadaćama, i nedostatak materijalnih dobara i stručnih ljudi u tijelima novih vlasti koji su trebali provoditi opskrbu i proizvodnju. Slijedom toga politički komesari Komunističke partije Hrvatske za Dalmaciju uvidjeli su da se i nadalje moraju oslanjati na „privatnu inicijativu“. Dodatno je rad lokalnih vlasti otežavalo i to što su upute o postupanjima bile manjkave i često se mijenjale. Vladimir Bakarić je na sastanku s političkim sekretarima na dalmatinskom području istaknuo da je u Dalmaciji uobičajeno da se donesene odluke ne provode ili se ne promisli dobro prije njihova donošenja. ²⁵ I na federalnoj razini tražili su se još obrasci kako provoditi mjere za poboljšanje života stanovništva, posebice kako ga nahraniti. Odjel prehrane ZAVNOH-a izravno se obratio 24. siječnja 1945. upitom Gradskom NOO-u Zadar pa im uputio referat o načinu opskrbe putem aprovizacije na njihovom području koju su provodile prethodne vlasti te zatražio da mu se dostavi izvješće kako oni provode podjelu hrane na svom području. ²⁶ Osim konkretnih znanja u organizaciji aprovizacije nedostajalo im je i stručnih osoba s iskustvom koje su „odane NOB-u“. U dopisu je navedeno da, ukoliko imaju stručnjaka s navedenim osobinama, žurno ga trebaju poslati u Odjel prehrane ZAVNOH-a. ²⁷ U prvoj polovici veljače 1945. Gradski NOO Zadar je odgovorio da ne može ustupiti službenika jer ni u odboru nemaju dovoljno osoblja jer je većina državnih službenika napustila grad ili odselila u Italiju. Problem je predstavljao i jezik jer su pojedinci koji su ostali govorili samo talijanski.

23 *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944-1946. Dokumenti. Dalmacija*, knj. 4, priir. Mate Rupić i Vladimir Geiger, Slavonski Brod – Zagreb, 2011, 313.

24 *Isto*, 312-314.

25 *Isto*, 330.

26 U dopisu se navode da im se proslijede sva znanja o talijanskim, njemački i NDH „aprovizacionim sistemima“.

27 HR-DAZD-149-NOG Zadra, kut. 333, Dopis Odjela prehrane ZAVNOH-a Gradskom NOO-u Zadar, br. 668/1945. od 27. siječnja 1945.

U nastavku dopisa opisan je prilično detaljno način opskrbe stanovništva koju su provodile talijanske vlasti. Način raspodjele hrane koji je provodio Gradski NOO u Zadru sveden je na kratko pojašnjenje – male količine hrane koje su dostavljene dijelile su se prema popisima „siromašnih obitelji“ mjesnih i rajonskih NOO-a. Također je navedeno da nisu svi NOO-i popise i dostavili te vjerojatno stanovništvo na nekim područjima nije ni dobilo hranu. Svi, koji su hranu primili, morali su se na dostavljene popise potpisati.²⁸ Socijalni odjel Gradskog narodnog odbora podijelio je u veljači 1945. novčanu pomoć za 1 472 obitelji s 3 897 članova, što je činilo oko 46% stanovništva grada Zadra te sela Bokanjac, Crno, Dračevac i Ploča.²⁹ Uz velike potrebe za hranom i svim drugim potrepštinama, dodatni problem u Zadru uzrokovala su i česte promjene u broju stanovnika zbog velike pokretljivosti ljudi koji su dolazili i odlazili iz razrušenog grada.³⁰

Predsjedništvo ZAVNOH-a odnosno njegovo Povjereništvo trgovine i obrta 14. ožujka 1945. donijelo je Uputstva o razdiobi i cijenama racioniranih živežnih namirnica. Time su sva ranija uputstva i okružnice prestali važiti i jedino je Povjereništvo trgovine i obrta imalo isključivo pravo mijenjanja uputstava o racioniranoj prehrani. Nepridržavanje odredaba predviđalo je kazneni postupak. S obzirom da je u prvoj rečenici navedeno kako se ne raspolože s dovoljnom količinom hrane, u točki jedan napravljena je kategorizacija stanovništva prema dnevnim poslovima koje obavlja, a što je onda određivalo količinu hrane koja će ljudima biti dostupna. Radnici koji su obavljali teže fizičke poslove i pripadnici „narodne milicije“ bili su skupina koja je dobivala najveće količine hrane, 1100 g – 710 g brašna, 140 g mesa ili ribe, 200 g variva, 30 g masti ili ulja i 20 g soli. Ostali radnici, koji su obavljali fizički manje zahtjevne poslove, te djeca i starci smješteni u domovima dobivali su 800 g hrane – 510 g brašna, 100 g mesa ili ribe, 150 g variva, 20 g masti ili ulja i 20 g soli. Preostali stanovnici, bez obzira na spol i godine, trebali su dobiti 300 g hrane – 210 g brašna, 20 g mesa ili ribe, 50 g variva, 10 g masti ili ulja i 10 g soli. Dopušteno je da Okružni NOO na svom području napravi izmjenu količine pojedine namirnice, ovisno o raspoloživosti pojedine vrste hrane, ali nije se smjela mijenjati propisana ukupna količina po pojedinim skupinama. Svi oni koji su raspolagali s vlastitim zalihama hrane nisu smjeli pribavljati hranu ovim putem. Obroci racionirane prehrane mogli su se kupiti isključivo novcem, po točno određenim cijenama. Socijalni fond trebao je podmiriti hranu za one koji nisu raspolagali s dovoljnom količinom novca. Ta se skupina trebala određivati na razini sela, odnosno rajona ili sektora u gradovima na masovnim sastancima u organizaciji NOO-a i Jedinstvene

28 HR-DAZD-149-NOG Zadra, kut. 333, Dopis Gradskog NOO Zadar Odjelu prehrane ZAVNOH-a, br. 153/1945. od 10. veljače 1945.

29 HR-DAZD-149-NOG Zadra, kut. 281, Izvještaj o radu Socijalnog odjela Gradskog NO-a Zadar od 16. kolovoza 1945, 8.1.4.

30 HR-DAZD-149-NOG Zadar, kut. 333, Dopis Gradskog NOO Zadar Odjelu prehrane ZAVNOH-a, br. 153/1945. od 10. veljače 1945.

narodnooslobodilačke fronte zadnjeg dana u mjesecu.³¹ Poseban položaj odnosno besplatnu racioniranu prehranu dobivale su obitelji poginulih i aktivnih boraca NOV-a, ratni invalidi, nezbrinuta djeca i izbjeglice. Troškove njihove prehrane snosile su lokalne vlasti, odnosno poseban socijalni fond.³² Odluka ZAVNOH-a o racioniranoj prehrani i aprovizaciji iz ožujka 1945. nije se dosljedno primjenjivala na lokalnim razinama, pa tako niti na području Okružnog NOO-a Zadar, a najveći problem bio je nedostatak hrane, ali i brojni organizacijski problemi. Stalne probleme stvarale su nepravilnosti vezane uz određivanje osoba i obitelji koje su pomoć trebale dobivati bez naknade. Jedan od pokušaja da se taj problem riješi poduzeo je početkom travnja 1945. Socijalni odjel Gradskog NOO-a Zadar. Pozvao je predstavnike iz svih rajonskih NOO-a iz Zadra te predstavnike mjesnih NOO-a iz sela na zajednički sastanak na kojem bi se odredili koje obitelji i pojedinci mogu dobivati hranu bez plaćanja. Predstavnici su trebali biti „najbolji i najiskreniji“ ljudi na području svoga NOO-a i od njih se očekivalo objektivno popisivanje osoba koje su trebale dobivati hranu bez naknade.³³

Problem prehrane najugroženijih skupina u Zadru nastojao se riješiti u proljeće 1945. i otvaranjem javne kuhinje. Rajonski NOO-i napravili su popise oko pet stotina osoba koje su od 19. travnja 1945. dnevno dobivale jedan obrok od 300 g hrane u javnoj kuhinji u kojoj je dio zaposlenika dobivao novčanu naknadu, a dio je bio plaćan hranom za sebe i obitelj. Kada su počelo sa snabdijevanjem u aprovizacijama sa 600 g hrane, javna kuhinja je prestala s djelovanjem.³⁴

Početkom srpnja 1945, u jeku žetve koja je znatno podbacila, od Gradskog NOO-a se tražilo da što žurnije i točnije prikupi podatke o količinama žitarica za prehranu i za sjeme. Ti su podaci trebali služiti za pravednu raspodjelu žitarica onima koji nemaju žitarica ili ih nemaju dovoljno.³⁵ Preko mjesnih/rajonskih NOO-a dijeljena je hrana od ožujka do srpnja 1945. u deset navrata, a udio stanovnika koji su opskrbljeni hranom na taj način iznosio je od najmanje 30% do najviše 43% stanovnika. Veliki udio stanovnika koji nisu raspolagali svojom hranom objašnjen je lošom žetvom i velikim brojem obitelji čiji su članovi imali status žrtava rata.³⁶

31 HR-DAZD-135, Okružni narodni odbor Zadar (dalje: ONO Zadar), kut. 51, Uputstva Povjereništva trgovine i obrta ZAVNOH-a br. 340/1945.

32 HR-DAZD-149-NOG Zadra, kut. 281, Izvještaj o radu Socijalnog odjela Gradskog NO-a Zadar od 16. kolovoza 1945, 8.1.4.

33 HR-DAZD-149-NOG Zadra, kut. 281, Socijalni odjel Gradskog NOO-a Zadar Rejonskom NOO-u br. I br. 104/1945.

34 HR-DAZD-149-NOG Zadra, kut. 281, Dopis Socijalnog odjela Gradskog NOO-a Zadar Rejonskom NOO br. I br. 99/1945. od 29. ožujka 1945. i Izvještaj o radu Socijalnog odjela Gradskog NO-a Zadar od 16. kolovoza 1945, 8.1.4.

35 HR-DAZD-149-NOG Zadra, kut. 281, Prijepis dopisa „Podaci o ovogodišnjoj žetvi“ Narodne vlade Hrvatske upućen od Socijalnog odjela Okružnog NOO-a Zadar Gradskom NOO-u Zadar, br. 3746/1945.

36 HR-DAZD-149-NOG Zadra, kut. 281, Izvještaj o radu Socijalnog odjela Gradskog NO-a Zadar od 16. kolovoza 1945, 8.1.4.

U drugoj polovici srpnja 1945. Socijalni odjel Okružnog NO-a odaslao je uputstva kotarskim NO-ima i gradskom NO-u Zadar o podjeli hrane. Sada su se kao kriterij podjele, uz neimaštinu, navodile i zasluge pojedinih obitelji, što bi značilo da su prednost imale obitelji čiji su članovi bili ili jesu u NOV-u ili su aktivni u tijelima nove vlasti. Također se posebno isticalo da je siromaštvo pojedinih obitelji i nedostatak radno sposobnih članova važan kriterij za dodjelu hrane bez naknade. Po povlaštenim uvjetima neki su hranu dobivali besplatno odnosno na teret socijalnog fonda ili su iz socijalnog fonda dobili novac kojim bi plaćali hranu. Posebno se tražilo da se obrati pozornost na suzbijanje nerada i da se promiče načelo „tko radi, ima pravo i jesti“. O podjeli hrane predstavnici NOO-a trebali su voditi evidenciju od svibnja 1945, ali nisu je do srpnja dostavili Socijalnom odjelu Okružnog NOO-a te su im upućene prijetnje disciplinskim postupcima.³⁷

O različitim prijestupima zbog kojih su izricane kazne stanovništvu ponajprije se ističu krađe, što je u velikoj mjeri bilo potaknuto neimaštinom. Neke su žene zaposlene u izradi duhanskih proizvoda i sudski odgovarale ili su pak kažnjavane uskraćivanjem opskrbe na pet dana i oglašavanjem njihovih imena na oglasnoj ploči. Kasnijim izvidima utvrdilo se da su kazne bile prestroge te da ljude treba „odučiti“ od „nesretnih krađa“ nekim drugim mjerama.³⁸

Početak rujna 1945. Socijalni odjel Okružnog NO-a iznova je odaslao uputstvo za podjelu hrane i novčane pomoći za hranu. Ističu se teške ekonomske prilike u zemlji te da se sukladno tome mora iznimno paziti komu se i koliko dugo daje pomoć. Posebno se ističe kategorija boraca, invalida i zarobljenika koji su se vratili kućama i kojima treba davati pomoć sve dok se ne zaposle. Također se navodi da se umirovljenim državnim službenicima, koji nisu državljani Jugoslavije, može dati pomoć ako im je ekonomska stanje jako loše, ali da se mora krajnje štedljivo raspolagati sredstvima socijalnog fonda.³⁹ Žalba na odluku o neispunjavanju uvjeta za primanje novčane pomoći mogla se podnijeti pismenim putem mjesnim NO-ima. Za nepravilnu raspodjelu ili zloupotrebu materijalno i moralno se odgovaralo pred „narodnim sudom“.⁴⁰

Na uključivanje Talijana, radnika i starijih osoba u prehranu gledalo se često s nepovjerenjem zbog nesklonosti novim vlastima ili pak zbog boljeg imovinskog stanja.⁴¹ Zadržke u odnosima prema talijanskom stanovništvu je bilo od početka uspostave „narodnih vlasti“ pa je i Oblasni NOO Dalmacije krajem studenog 1944. ocijenio da

37 HR-DAZD-149-NOG Zadra, kut. 281, Dopis Socijalnog odjela Okružnog NOO-a Zadar br. 5142/1945. kotarskim i gradskim NOO-ima od 23. srpnja 1945.

38 HR-HDA-208-ONOO Dalmacije, kut. 1, omot razno 1945, Dopis iz Zadra od 9. ožujka 1945; Zlatko Begonja, *Okupacija duha. Ideološka indoktrinacija u Zadru 1945-1955*, Zadar, 2021, 41.

39 HR-DAZD-149-NOG Zadra, kut. 281, Socijalni odjel Okružnog NOO-a Zadar Socijalnom odjelu Gradskog NOO.

40 HR-DAZD-149-NOG Zadra, kut. 281, Dopis Socijalnog odjela Okružnog NOO-a br. 9501/1945. svim mjesnim i rejonskim NO-ima o evidenciji materijalne pomoći.

41 Z. BEGONJA, *Okupacija duha*, 41.

je čelni čovjek Okružnog NOO-a Zadra, Edvin Andrović, dobar, ali da je „popustljiv“, osobito prema Talijanima.⁴²

Kao posebne skupine često su se u raznim dokumentima i uputama o opskrbi izdvajale potrebe djece u dječjim domovima, izbjeglica i starijih osoba. U travnju 1945. raspolagalo se s hranom međunarodne organizacije United Nations Relief and Rehabilitation Administration (UNRRA) koja je dostavljena dječjim domovima u kotaru Preko i izbjeglicama.⁴³ Dio izbjeglica iz tzv. ličkog zbjega bio je smješten u Zadru u jednoj zgradi na Stanovima. Većinom se radilo o ranjenicima, ženama i djeci koji su postupno odlazili kako su se njihova sela oslobađala. Za njih su se brinule časne sestre i predstavnice Antifašističkog fronta žena.⁴⁴ Tijekom travnja 1945. neke su osobe iz tog zbjega prebačene iz Zadra u Bibinje.⁴⁵ U drugoj polovici travnja 1945. Gradski odbor Crvenog križa Zadra podijelio je pomoć u odjeći koja je stigla od iseljenika iz Sjedinjenih Američkih Država. Odjeća, zimski kaputi, majice, hlače, donje rublje i dječji džemperi, podijeljena je djeci smještenoj u ustanovama te osoblju koje se brinulo o njima.⁴⁶ I nadalje se mogla očekivati pomoć od iseljenika, osobito za djecu, pa su početkom srpnja 1945. popisivana djeca kojima je bila potrebna pomoć, a posebice se to odnosilo na djecu poginulih boraca i žrtava fašističkog terora.⁴⁷ Američki zrakoplovci koji su se spustili kraj Benkovca početkom 1945. godine darovali su 240 dolara za koje je Društvo Crvenog križa Zadra tvrdilo da je darovano njima, ali da ga je Financijski odjel ZAVNOH-a podignuo iz blagajne Okružnog NOO-a Zadar. Preko Oblasnog odbora Crvenog križa za Dalmaciju i Zemaljskog odbora Crvenog križa Hrvatske tražili su povrat novca.⁴⁸ Početkom srpnja 1945. vratio se i dio izbjeglica iz El Shatta te je njima i ratnim invalidima trebalo žurno podijeliti pšenicu.⁴⁹ Od 1. svibnja 1945. djelovao je i dječji dom na Kolovarama i tamo su bila smještena djeca roditelja u NOV-u, djeca bez

42 HR-HDA-208-ONOO Dalmacije, kut. 3, Zapisnik V. sastanka održanog od 31. studenog do 1. prosinca 1944, NV 176/136.

43 HR-DAZD-135-ONO Zadar, kut. 51, Dopis Socijalnog odjel Okružnog NOO-a Zadar skladištu Socijalnog odjela Gradskog NOO-a od 14. travnja 1945. i Dopis Socijalnog odjel Gradskog NOO-a Zadar Socijalnom odjelu Okružnog NOO Zadar br. 648/1945.

44 HR-DAZD-149-NOG Zadra, kut. 281, Izvještaj o radu Socijalnog odjela Gradskog NO-a Zadar od 16. kolovoza 1945, 8.1.4.

45 HR-DAZD-135-ONO Zadra, kut. 51, Dopis Socijalnog odjela Okružnog NOO-a Zadar Pomoćnom rejonskom NOO-u Arbanasi od 13. srpnja 1945.

46 HR-DAZD-149-NOG Zadra, kut. 281, Dopis Okružnog odbora Društva Crvenog križa Zadar Gradskom NOO-u br. 97/1945. od 21. travnja 1945.

47 HR-DAZD-149-NOG Zadra, kut. 281, Dopis Socijalnog odjela Gradskog NOO-a Zadar Rejonskom NOO-u br. I br. 2840/1945. od 5. srpnja 1945.

48 HR-HDA-208-ONOO Dalmacije, kut. 1, omot razno 1945, Dopis Oblasnog odbora Društva Crvenog križa za Dalmaciju Zemaljskom odboru Društva Crvenog križa Hrvatske br. 96/1945. od 11. veljače 1945.

49 HR-DAZD-149-NOG Zadra, kut. 281, Gradski NOO Zadar Rejonskom NOO-u br. I o podjeli 500 kg pšenice, br. 3742/1945. Deveti transport izbjeglica iz Egipta krenuo je 2. srpnja 1945. s 2 008 osoba s područja Šibenika, Korčule, Vrgorca, Visa, Brača i Preka. M. Bratanić, *Hrvatski zbjegovi u Egipt 1943-1946*, 188.

jednog ili oba roditelja te djeca ostalih žrtava rata. Isprva je zbog nedostatka hrana, odjeće i obuće bilo primljeno tek trinaestoro djece, a kasnije se broj povećao na šezdeset. Zgrada je imala prostora za oko devedesetero djece, no, za taj kapacitet trebalo je popraviti još jedno krilo zgrade teško oštećene u bombardiranju.⁵⁰

Razrušenost Zadra u zračnim napadima bila je iznimno velika. U prosincu 1944. Tehnički odjel Gradskog NOO-a Zadar upozoravao je na stihijsko useljavanje civila, vojske i tijela vlasti u ruševne kuće i zgrade te da se u njima živi u nehigijenskim uvjetima. Vodom se opskrbljivao mali broj ulica zbog velike oštećenosti gradske vodovode mreže, što je uvjetovalo i velike gubitke vode. Stambeni objekti većinom su imali oštećene krovove te nisu imali prozore i vrata. Čest je bio slučaj da je više obitelji bilo nagnano u jedan stan.⁵¹ Po završetku rata počelo se sa sustavnijim promišljanjima obnove. Krajem lipnja 1945. održan je i sastanak vezan za regulatornu obnovu grada koja je trebala ne samo promijeniti izgled grada nego i bitno poboljšati uvjete života njegovih stanovnika, posebice stambene i higijenske. Sastanak je održan u gradskom rajonu broj 1.⁵² Tada je na poluotoku živjelo oko 1 800 osoba, većinom državnih namještenika te manji broj trgovaca i obrtnika, a oko 160 djece pohađalo je pučku školu. Očekivao se mjesečni priliv od oko 200 ljudi koji su zbog rata sami izbjegli ili su evakuirani. Zapisnik sastanka o obnovi grada sadržava i prijedloge obnove, koji su predstavljeni kao „želje naroda“. Bilo je to objašnjenje u duhu vremena jer je malo vjerojatno da su ljudi, koji su živjeli u ruševinama i teškim uvjetima oskudice, i nakon trodnevnog predstavljanja plana obnove, bili voljni, a imali i znanja, da promišljaju obnovu grada u kategorijama „harmonične cjeline“ ili pak predlažu izmještanje nekih objekata izvan centra ili planiraju budući industrijski razvoj grada.⁵³ Prema zapisima jednog od arhitekata plana, moglo bi se sažeti da su rijetki stanovnici predratnog Zadra željeli obnovu svojih kuća kakve su nekada bile, a pridošlo stanovništvo bilo je spremnije prihvatiti novi izgled grada.⁵⁴

50 HR-DAZD-149-NOG Zadra, kut. 281, Izvještaj o radu Socijalnog odjela Gradskog NO-a Zadar od 16. kolovoza 1945, 8.1.4.

51 Valentin Uranija, Gradski narodnooslobodilački odbor Zadar, u: *Zadar i zadarsko područje u Narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj izgradnji*, ur. Šime Lukin, Zadar, 1984, 284-285; Drago Strenja, Razvoj vodoopskrbe u Zadru, *Zadar i zadarsko područje u Narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj izgradnji*, ur. Šime Lukin, Zadar, 1984, 381.

52 Zadar je tada bio podijeljena na četiri upravne jedinice – rejone (br. I. – Grad, br. II. – Arbanasi, br. III. – Voštarnica i Stanovi, br. IV. – Brodarica i Puntamika). Z. Begonja, Zadar u sporazumima tijekom prve polovice XX. stoljeća (1915–1947), 514.

53 HR-DAZD-149-NOG Zadra, kut. 229, Zapisnik o regulatornoj obnovi grada od 17. lipnja 1945, br. 4.1.1.6.

54 Antonija Mlikota, *Zadar. Obnova i izgradnja nakon razaranja u Drugome svjetskom ratu*, Zagreb, 2021, 255.

Zdravstvene prilike

Jedna od prvih mjera, koje je proveo Zdravstveni odjel Okružnog NOO-a Zadar nakon dolaska u grad, bila je prikupljanje lijekova. Tijekom studenog 1944. iz svih ustanova, iz privatnih ordinacija i ljekarni te od pojedinaca Zdravstveni odjel Okružnog NOO-a prikupljao je lijekove te nadzirao rad triju ljekarni, u Zadru, Biogradu i Prekom. One su raspolagale lijekovima koji su ostali nakon što su zdravstveni odjeli svih NOO-a podmirili svoje potrebe. Ljekarne su morale primati i bonove koje su dijelili NOO-i, a lijekove su morali plaćati samo imućniji.⁵⁵ Kako se procjenjivala platežna moć nije navedeno. U studenom se započelo i s raščišćavanjem pogona Farmokemije gdje će se kasnije proizvoditi sapun, pa i neki medicinski preparati, koliko su dopuštale raspoložive sirovine.⁵⁶ Nedostatak lijekova nastojao se nadomjestiti prikupljanjem ljekovitog bilja, ponajviše kužnjaka, metvice, rute, šipka, trputca, ive, kadulje, kamilice, sljeza i pelina. Bilje se prikupljalo, sušilo i pakiralo pretežno na otocima. O prikupljenim količinama bilja trebali su izvještavati i Oblasni NOO za Dalmaciju.⁵⁷ Zbog niske otkupne cijene akcija nije imala većeg uspjeha.⁵⁸ Provodile su se i akcije prikupljanja praznih bočica od lijekova koje su se potom mogle iznova koristiti.⁵⁹ Prikupljao se i rakijski špirit te upotrebljavao kao medicinski alkohol, a bila je rasprostranjena izrada pripravka protiv svraba. Od taloga maslinovog ulja, „murge“, proizvodio se sapun u kojem se uvelike oskudijevalo.⁶⁰

Zdravstveni odjel Okružnog NOO-a Zadar u studenom 1944. raspolagao je s deset liječnika, od koji su dvojica ocijenjeni kao „politički dobri“, a ostali liječnici većinom kao „politički indiferentni“. ⁶¹ Za jednog je navedeno da je „politički nepouzdan“ što je vjerojatno bilo povezano s njegovim djelovanjem kao vojnog liječnika za talijansku i njemačku vojsku. Kontrola podobnosti provodila se i stalno preispitivala, a određena popustljivost „narodnih vlasti“ prema zdravstvenim djelatnicima bila je praktične

55 HR-DAZD-135-ONO Zadar, kut. 51, Izvještaj Zdravstvenog odjela Okružnog NOO-a Zadar Zdravstvenom odjelu Oblasnog NOO-a za Dalmaciju br. 10/1944. od 22. studenoga 1944.

56 Hrvoje Tartalja, Život i rad dra Edvina Androvića zadarskog ljekarnika, u: *Zadar i zadarsko područje u Narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj izgradnji*, ur. Šime Lukin, Zadar, 1984, 585-586.

57 U pojedinim se dokumentima u zaglavlju navodi naziv Oblasni NOO/NO za Dalmaciju, a ponegdje Oblasni NOO/NO Dalmacije. Arhivski fond u HDA nosi naziv Oblasni NOO Dalmacije i u Državnom arhivu u Splitu nosi naziv Oblasni NO Dalmacije.

58 HR-DAZD-135-ONO Zadar, kut. 51, Zdravstveni odjel Oblasnog NOO-a za Dalmaciju Zdravstvenom odjelu Kotarskog NOO-a Zadar, br. 2226/1945. od 8. svibnja 1945. i Okružni NOO Zadar svim kotarskim NOO-ima br. 662/1945. od 23. srpnja 1945; R. Jelić, Zdravstvena služba na teritoriju Okružnog NOO-a Zadar u toku rata 1941-1945, 763-764.

59 Roman Jelić, *Zdravstvo u Zadru i njegovu području*, Zadar, 1978, 117.

60 R. Jelić, Zdravstvena služba na teritoriju Okružnog NOO-a Zadar u toku rata 1941-1945, 764.

61 Radovi Romana Jelića prilično opširno opisuju stanje i djelovanje medicinskih ustanova i djelovanje pojedinih liječnika i ostalog medicinskog osoblja tijekom rata i neposredno po završetku rata, pa neću detaljnije navoditi te podatke. Vidi: R. Jelić, *Zdravstvo u Zadru i njegovu području*, 7-123; Isti, Zdravstvena služba na teritoriju okružnog NOO-a Zadar u toku rata 1941-1945, 755-769.

naravi zbog manjka medicinskog osoblja.⁶² Zapaža se i toleriranje neposluha prema nadređenim tijelima vezano uz izvještavanje i organizaciju rada zdravstvenih ustanova, u čemu je prednjačio liječnik nadležan za kotar Preko.⁶³ No da ni liječnici nisu bili pošteđeni grubih postupaka potvrđuje slučaj zadarskog liječnika Fausta Nikolića koji je imao sedamdeset i jednu godinu te ocjenu „politički dobar“. Njega je unatoč tomu vojska izbacila iz stana i Nikolić je tijekom deložaciji umro. To je vrlo loše odjeknulo među stanovnicima Zadra.⁶⁴ Uz postojeće liječnike, na zadarskom području nedostajalo je kirurga, okulista i otorinolaringologa. Zdravstveni odjel Okružnog NOO-a zatražio je od Oblasnog NOO-a da im se žurno pošalju liječnici specijalisti za tražena područja. Među medicinskim sestrama u Zadru, Biogradu i Zemuniku prevladavale su časne sestre, u Zadru većinom Talijanke, a u Biogradu i Zemuniku to nije bio slučaj. Porode su, u pravilu, vodile primalje koje su djelovale u Zadru, Obrovcu, Benkovcu, Biogradu i Vinjercu te na Dugom otoku i Ižu. Njihov je broj zadovoljavao potrebe, no prosječna im je životna dob bila visoka.⁶⁵ Na rad časnih sestara u zdravstvenom sustavu nije se blagonaklono gledalo, osobito to nisu podržavali lokalni članovi Komunističke partije.⁶⁶ Ni u narednim mjesecima, početkom 1945, stanje sa zdravstvenim osobljem nije bilo zadovoljavajuće. U nekim ambulantom radilo je samo osoblje s nižim zdravstvenim kursom.⁶⁷

62 Ivan Minak, liječnik iz Zadra, u izvješću Zdravstvenog odjela Okružnog NOO Zadar iz studenog 1944. Ocijenjen je kao „politički dobar“. Zbog zračnih napada napustio je grad i djelovao u okolici Zadra te je od kraja svibnja 1944. surađivao s Okružnim NOO Zadar. Nepovjerenja „narodnih vlasti“ ipak je bilo i prema njemu jer je bio oženjen kćerkom zamjenika zadarskog prefekta Giacoma Vuxanija koji je dočekaao ulazak partizana u Zadar. Minak je uspio svojim kontaktima spasiti život Vuxaniju, a u konačnici je nakon nekoliko godina djelovanja u zdravstvu uspio optirati i pridružiti se supruzi u Italiji. HR-DAZD-135-ONO Zadar, kut. 51, Izvještaj Zdravstvenog odjela Okružnog NOO-a Zadar Zdravstvenom odjelu Oblasnog NOO-a Dalmacije br. 10/1944. od 22. studenoga 1944; R. Jelić, Zdravstvena služba na teritoriju okružnog NOO-a Zadar u toku rata 1941-1945, 757; Šenol Selimović, Priča Zadranina kojega su mobilizirali ustaše i partizani, *Večernji list*, <https://www.vecernji.hr/vijesti/prica-zadranina-kojega-su-mobilizirali-ustase-i-partizani-odbio-je-ministarsku-fotelju-jer-se-nije-htio-odreci-supruga-1567384>, posjećeno 5. ožujka 2022.

63 Oglušivanje na naredbe nadređenih tijela kao i sukobljavanje sa suradnicima tijekom 1945. pokazivao je liječnik Marijan Karlović iz kotar Preko, koji je u izvješću Zdravstvenog odjela Okružnog NOO-a Zadar iz studenog 1944. ocijenjen kao „politički indiferent“. HR-DAZD-135-ONO Zadar, kut. 51, Izvještaj Zdravstvenog odjela Okružnog NOO-a Zadar Zdravstvenom odjelu Oblasnog NOO-a za Dalmaciju br. 10/1944. od 22. studenoga 1944, Izvještaj Zdravstvenog odjela Okružnog NOO-a Zadar Zdravstvenom odjelu Oblasnog NOO-a za Dalmaciju za mjesec kolovoz 1945. br. 9623/1945. i Izvještaj Zdravstvenog odjela Okružnog NOO-a Zadar Zdravstvenom odjelu Oblasnog NOO-a za Dalmaciju za mjesec listopad br. 15218/1945; R. Jelić, *Zdravstvo u Zadru i njegovu području*, 96.

64 *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944-1946. Dokumenti. Dalmacija*, 315.

65 HR-DAZD-135-ONO Zadar, kut. 51, Izvještaj Zdravstvenog odjela Okružnog NOO-a Zadar Zdravstvenom odjelu Oblasnog NOO-a za Dalmaciju br. 10/1944. od 22. studenoga 1944.

66 Z. Begonja, *Okupacija duha*, 37.

67 R. Jelić, *Zdravstvo u Zadru i njegovu području*, 118.

Nedostatak medicinskog osoblja, posebice liječnika, bio je prisutan na zadarskom području tijekom cijele 1945. godine. Predsjednik Okružnog NOO-a Zadar Ante Žuvanić i pročelnik Zdravstvenog odjela Petar Novaković uputili su dopis u drugoj polovici srpnja 1945. Ministarstvu narodnog zdravlja Federalne Države Hrvatske u kojem opetovano traže, kao i u dopisu iz lipnja 1945, kirurga za zadarsku bolnicu, mlađeg liječnika za ambulantu pri zadarskoj bolnici u kojoj se dnevno pregledavalo oko stotinu pacijenata. Žurna je bila i potreba za liječnicima u Biogradu i Obrovcu. Na zadarskom području nedostajalo je i farmaceuta u Zadru i u Preku na Ugljanu. Žuvanić i Novaković naveli su da je poznato da se u Splitu i Zagrebu nalazi veliki broj liječnika te da nedostatak zdravstvenog osoblja na zadarskom području potiče nezadovoljstvo ljudi s „narodnom vlašću“.⁶⁸ Početkom srpnja 1945. Oblasni NOO za Dalmaciju provodio je pripreme za šestomjesečni tečaj za zdravstvene pomoćnike. Zadarski okružni NOO trebao je predložiti i uputiti u Split najviše pet žena i dva muškarca koji su zadovoljavali propisane uvjete.⁶⁹ Zdravstveni odjel okružnog NOO-a Zadar uputio je četiri žene.⁷⁰ U siječnju 1945. jedna je žena upućena na tečaj za babice u Split, a početkom travnja 1945. u Zemuniku je održan tečaj za antimalaričare za područje okruga Šibenik, Zadar i Knin te je tečaj polagao po jedan polaznik iz Nina, Zemunika, Biograda i Ražanca.⁷¹ Početkom kolovoza 1945. raspisan je natječaj za upis u Školu za medicinske sestre u Zagrebu, u školskoj godini 1945/1946. Nastava je trebala započeti 1. rujna 1945. Zbog velike potreba za stručnim osobljem obavijest je išla do najnižih razina NOO-a, mjesnih odnosno rajonskih. Traženo je da se prijavi što veći broj kandidata i sa zadarskog područja.⁷²

Opća nesigurnost i izloženost samovolji vojske bila je u ratnim vremenima česta pojava, otuđivanje imovine događalo se i pojedincima i ustanovama.⁷³ U jednom od prvih dokumenata Zdravstvenog odjela Gradskog NOO-a Zadar iz 8. studenoga 1944. upućenom Komandi grada tražio se žuran povratak dvadeset i pet kreveta u zadarsku bolnicu od ukupno pedeset „teškom mukom,“ prikupljenih. Pripadnici NOV-a predvođeni jednim časnikom upali su u bolnicu i uzeli krevete. Tražili su da se zbog nadolazeće zime i moguće povećane potrebe za bolničkim smještajem kreveti vrate te da se u bolnicu postave stražari.⁷⁴ U to je vrijeme bolnica u Zemuniku imala najviše bolničkih kreveta na tom području, preko stotinu, a od toga oko četrdeset je bilo za

68 HR-DAZD-135-ONO Zadar, kut. 51, Dopis Okružnog NOO-a Zadar Ministarstvu narodnog zdravlja br. 5029/1945. od 21. srpnja 1945.

69 HR-DAZD-135-ONO Zadar, kut. 51, Dopis Uprave za kurseve Zdravstvenog odjela Oblasnog NOO-a za Dalmaciju Zdravstvenom odjelu Okružnog NOO-a Zadar od 6. srpnja 1945.

70 HR-DAZD-135-ONO Zadar, kut. 51, Zdravstveni odjel Okružnog NOO-a Zadar Zdravstvenom odjelu Oblasnog NOO-a za Dalmaciju br. 3806/1945.

71 R. Jelić, Zdravstvena služba na teritoriju Okružnog NOO-a Zadar u toku rata 1941-1945, 765.

72 HR-DAZD-149-NOG Zadra, kut. 293, Zdravstveni odjel Gradskog NOO-a Zadar br. 4851/1945.

73 HR-DAZD-135-ONO Zadar, kut. 51, Izvještaj Zdravstvenog odjela Okružnog NOO-a Zadar Zdravstvenom odjelu Oblasnog NOO-a za Dalmaciju br. 10/1944. od 22. studenoga 1944; HR-DAZD-149-NOG Zadar, kut. 229, Gradski NO Zadar, Tajništvo, Politička situacija, br. 4.1.1.1.

74 HR-DAZD-149-NOG Zadra, kut. 293, Zdravstveni odjel Gradskog NO-a Zadar, 8.5.1.

duševne bolesnike.⁷⁵ Zadarska bolnica prestala je raditi u siječnju 1944, nakon što je stanovništvo napustilo grad zbog jakih zračnih napada, a opet je počela s radom u siječnju 1945.⁷⁶ Podaci za ožujak 1945. pokazuju da je bolnica imala sedamdeset kreveta i da je tijekom navedenog mjeseca pružila zdravstvenu usluga za oko 800 pacijenata.⁷⁷ Broj bolesničkih kreveta do kraja 1945. godine se i više nego udvostručio, a bolnica je imala interni odjel i odjel kirurgije, odjele za liječenje tuberkuloze i zaraznih bolesti te ginekološko-porodiljni odjel. Zbog nedostatka novca posebni paviljoni za liječenje plućnih i zaraznih bolesti nisu bili sagrađeni, a kao veliki pomak u pružanju zdravstvene usluge isticana je dostupnost kirurga i ginekologa.⁷⁸

Specijalist za ginekologiju je zasigurno značio veliku dobrobit jer je početkom siječnja 1945. zabilježen veliki broj komplikacija kod žena zbog nestručno izvedenih pobačaja, a Zdravstveni odjel Okružnog NOO-a Zadar tražio je od bolnica i ambulanti popisivanje žena koje zatraže pomoć.⁷⁹ Za pretpostaviti je da se time nastojalo ući u trag gdje i tko izvodi pobačaje te spriječiti neželjene posljedice za zdravlje žena. Briga za reproduktivno zdravlje i suzbijanje zaraznih bolesti uključivala je i suzbijanje prostituiranja i organiziranog svodništva. Ratne okolnosti i teške ekonomske prilike poticali su takva ponašanja. Od liječnika se tražila izrada epidemiološke anketa. Kolika je bila raširenost veneričnih bolesti nije poznato jer u statističkim iskazima u izvješćima Zdravstvenog odjela Okružnog NOO-a Zadar Oblasnom NOO-u za Dalmaciju nisu navedeni podaci o tim bolestima.⁸⁰ Suzbijanje prostitucije provodilo se i mjerom internacije prostitutki u „logor“ koji je djelovao na Ugljanu.⁸¹

Krajem studenog 1944. na području Okružnog NOO-a Zadar nadležnim je tijelima podijeljena brošura *Kužne bolesti*, koja je trebala pomoći oko suzbijanja i drugih zaraznih bolesti. Uz malariju, endemsku bolest na ovim područjima, pozornost se usmjeravala i na suzbijanje trbušnog tifusa i tuberkuloze koji su zabilježeni kao češće bolesti. Od ostalih dijagnoza zabilježen je veći broj gastroenteritisa i avitaminoze.⁸² Iz jednog izvješća bez nadnevka i broja, koje prema sadržaju možemo datirati u razdoblje prije studenog 1944, zapravo se uočava kontinuitet određenih bolesti. Očekivano se spominje malarija, zatim se navode slučajevi crijevnih bolesti te svrab, gripa i hripavac. Dizenterija se, prema ovom izvješću, javila u većem broju na Ravi i u Kalima, i to preko

75 HR-DAZD-135-ONO Zadar, kut. 51, Izvještaj Zdravstvenog odjela Okružnog NOO-a Zadar Zdravstvenom odjelu Oblasnog NOO-a za Dalmaciju br. 10/1944. od 22. studenoga 1944.

76 R. Jelić, *Zdravstvo u Zadru i njegovu području*, 77; ISTI, Zdravstvena služba na teritoriju Okružnog NOO-a Zadar u toku rata 1941-1945, 766-767.

77 HR-DAZD-135-ONO Zadar, kut. 51, Izvještaj Zdravstvenog odjela Okružnog NOO-a Zdravstvenom odjelu Oblasnog NOO-a za mjesec ožujaka, br. 395/1945. od 15. travnja 1945.

78 HR-DAZD-135-ONO Zadar, kut. 51, Referat o rad Zdravstvenog odjela Okružnog NOO/NO-a od 2. siječnja 1946.

79 HR-DAZD-149-NOG Zadra, kut. 293, Upute o pobačaju 8.5.7.

80 HR-DAZD-135-ONO Zadra, kut. 51, Dopis Zdravstvenog odjela Oblasnog NOO-a za Dalmaciju Zdravstvenom odjelu Okružnog NOO-a Zadar, br. 15223/1945.

81 R. Jelić, Zdravstvena služba na teritoriju okružnog NOO-a Zadar u toku rata 1941-1945, 768.

82 HR-DAZD-149-NOG Zadra, kut. 293, Zdravstveni odjel Gradskog NO-a Zadar, 8.5.1.

dvije stotine slučajeva, pa je provedena akcija kopanja zahodskih jama te čišćenje sela i premazivanje unutrašnjosti kuća vapnom. Takve su akcije zaslužne da se u izvješću Zdravstvenog odjela Okružnog NOO-a Zadar iz studenog 1944. ističu povoljnije higijenske prilike upravo u kotaru Preko. Nedatirano izvješće spominje i slučajeve tifusa pjegavca koji su bili povezani s dolaskom izbjeglica iz Like.⁸³

U prosincu 1944. pri Okružnom NOO-u Zadar djelovao je Odbor za suzbijanje pjegavca koji je zatražio da se ustroje takvi odbori na kotarskoj, općinskoj i mjesnoj razini. Prema traženju saniteta VIII. korpusa, trebali su izgraditi na svom području mrežu raskužnih stanica na prometnim pravcima prema Lici i Bosni i Hercegovini gdje su izbijale veće epidemije tifusa pjegavca. Nadalje su dane i detaljne upute o postupcima prevencije i o suzbijanju zaraznih bolesti, osobito o provođenju karantene i vođenju evidencije o oboljelima.⁸⁴ U rano proljeće 1945. iz dopisa Zdravstvenog odjela NOO-a Zadar vidljivo je da su se mjere usporeno ili slabo provodile, ali nisu zabilježene veće epidemije pjegavca. Tražilo se pojačano provođenje mjere za suzbijanje tifusa pjegavca i svih drugih zaraznih bolesti jer se očekivala veća pokretljivost ljudi tijekom ljetnih mjeseci, a time i povećana mogućnost za razvoj bolesti. Kao problem istaknuto je smještanje vojnika u kuće civila što je moglo dovesti do širenja zaraze, a naglašena je i potreba suradnje s vojnim sanitetom. U ožujku 1945. Zdravstveni odjel NOO-a Zadar tražio je od NOO-a žurnu dostavu podatka o raspoloživim bačvama i suhim komorama za raskuživanje. Naglašavali su važnost preventivnog djelovanja te uključivanje žena i omladine u provođenju higijenskih mjera koje bi sprečavale pojavu zaraznih bolesti.⁸⁵ Prema podacima Okružnog NOO-a, u nešto više od šest mjeseci tijekom 1945. godine raskuženo je na njihovom području preko 3 500 ljudi.⁸⁶ Tijekom srpnja 1945. predstavnici Jugoslavenske armije predali su civilnim vlastima nadzor nad raskužnim stanicama u Zadru, Biogradu, Zemuniku, Novigradu, Obrovcu i drugim mjestima.⁸⁷

U sjevernoj Dalmaciji, kako je već spomenuto, malarija je bila endemske bolesti pa se posebna pozornost usmjeravala na njeno kontroliranje. Pri Oblasnom NOO-u za Dalmaciju djelovao je Odjel za malariju koji je uputio liječnika na područje Okružnog NOO-a Zadar za suzbijanje malarije.⁸⁸ Jedna od mjera Zdravstvenog odjela Okružnog NOO-a Zadar bila je nastavak uzgoja riba gambuzija na otoku Sestrunju.⁸⁹ U prvim

83 HR-DAZD-135-ONO Zadra, kut. 51, Izvještaj Zdravstvenog odjela Okružnog NOO-a Zadar Zdravstvenom odjelu Oblasnog NOO-a za Dalmaciju s.a, s.l.

84 HR-DAZD-149-NOG Zadra, kut. 293, Odbor za suzbijanje pjegavca 8.5.12, Dopis Okružnog Odbora za suzbijanje pjegavca Gradskom NOO-u Zadar, br. 6/1945. od 3. siječnja 1945.

85 HR-DAZD, 149, kut. 293, Odbor za suzbijanje pjegavca, 8.5.12, Zdravstveni odjel Okružnog NOO-a Zadar br. 291/1945. od 20. ožujka 1945. Zdravstvenom odjelu Gradskog NOO-a Zadar.

86 HR-DAZD-135-ONO Zadra, kut. 51, Referat o radu Zdravstvenog odjela Okružnog NOO/NO-a od 2. siječnja 1946.

87 HR-DAZD-135-ONO Zadra, kut. 51, Ministarstvo narodnog zdravlja Oblasnom NOO-u za Dalmaciju i Okružnom NOO-u Zadar, br. 9325/1945.

88 R. Jelić, Zdravstvena služba na teritoriju okružnog NOO-a Zadar u toku rata 1941-1945, 768.

89 HR-DAZD-135-ONO Zadra, kut. 51, Izvještaj Zdravstvenog odjela Okružnog NOO-a Zadar Zdravstvenom odjelu Oblasnog NOO-a za Dalmaciju br. 10/1944. od 22. studenoga 1944.

mjesecima 1945. zbog nedostatka osoblja nisu se uredno provodile antimalarične mjere koje su podrazumijevale prvenstveno uništavanja larvi komaraca.⁹⁰ Oblasni NOO za Dalmaciju u srpnju 1945. uputio je dopis Okružnom NOO-u Zadar s uputama o postupanju oko suzbijanja i liječenja malarije. Zbog sušnog vremena nije bilo mnogo oboljelih, no trebalo se pripremiti za moguću pojavu kišnog vremena i jaču najezdu komaraca. Osobe koje su radile kao antimalaričari, odnosno koje su radile na uništavanju larvi komaraca, trebale su prema uputama dijeliti i lijek atebrin pa čak i uzimati uzorak krvi. U nekim se mjestima za uzimanje krvnih uzoraka računalo i na učitelje.⁹¹ Oblasni NOO za Dalmaciju poslao je na zadarsko područje malariologa Eugena Nežića, a značajan obol borbi protiv malarije uništavanjem komaraca malaričara krajem 1945. dao je zdravstveni tehničar Filip Martinis koji je u sklopu Farmokemije pripremljao sredstva za uništavanje legla komaraca.⁹² Prethodna iskustva u liječenju i suzbijanju malarije te većinom besplatno dijeljenje atebrina stanovništvu ipak su dali zadovoljavajuće rezultate. No i nadalje je bilo obolijevanja pa i umiranja od te bolesti. Trajnije rješenje problema zahtijevalo je isušivanje močvarnog područja i melioracijske radove, a široka upotreba diklor-digemil-trikloretan (DDT), koji je postajao sve dostupniji, vrlo je uspješno uništavala legla komaraca.⁹³ Taj se insekticid koristio i za uništavanje ušiju te je bio vrlo važan za suzbijanje pjegavca, a na jugoslavensko je područje u većim količinama počeo stizati kao pomoć američke institucije The USA Typhus Commission tijekom prve polovice 1945. godine.⁹⁴

90 HR-DAZD-135-ONO Zadar, kut. 51, Izvještaj Zdravstvenog odjela Okružnog NOO-a Zadar Zdravstvenom odjelu Oblasnog NOO-a za mjesec ožujaka, br. 395/1945. od 15. travnja 1945, Izvještaj Zdravstvenog odjela Okružnog NOO-a Zadar Zdravstvenom odjelu Oblasnog NOO-a za mjesec rujan 1945. br. 13354/1945, Izvještaj Zdravstvenog odjela Okružnog NOO-a Zadar Zdravstvenom odjelu Oblasnog NOO-a za mjesec listopad 1945. br. 15218/1945. i Dopis Zdravstvenog odjel Kotarskog NOO-a Benkovac Zdravstvenom odjelu Okružnog NOO-a Zadra, br. 157/1944. od 16. prosinca 1944.

91 HR-DAZD-135-ONO Zadar, kut. 51, Dopis Zdravstvenog odjela Oblasnog NOO-a za Dalmaciju Zdravstvenom odjelu Okružnog NOO-a Zadar, br. 6897/1945.

92 R. Jelić, Zdravstvena služba na teritoriju okružnog NOO-a Zadar u toku rata 1941-1945, 768. Jelić u svojem drugom radu navodi da je Antimalarični odjel pri tvornici lijekova Farmokemija osnovan tek 1946. što je vjerojatno rezultat njegovih kasnijih dodatnih istraživanja ili se pak radi o različitim podacima koji se mogu naći u dokumentima u neposrednom poraću. Roman Jelić, Tridesetpet godina zdravstvene službe u Zadru (1944-1979), u: *Zadar i zadarsko područje u Narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj izgradnji*, ur. Šime Lukin, Zadar, 1984, 475-476.

93 HR-DAZD-135-ONO Zadar, kut. 51, Referat o radu Zdravstvenog odjela Okružnog NOO/NO-a od 2. siječnja 1946. Jelić navodi da se na zadarskom području DDT počeo koristiti 1947. i to ručnim pumpama za manje površine, a avionima za veće (Vransko, Nadinsko i Bokanjačko blato). R. Jelić, *Zdravstvo u Zadru i njegovu području*, 85, 124.

94 William A. Hardenbergh, Joseph J. Gilbert, Rodent Control, u: *Preventive medicine in World War II*, vol. VII, ur. John Boyd Coates, Washington, 1964, 253, 255; Stanislav Pišević, Rad sanitetskog odeljenja Vrhovnog štaba NOV i POJ od dolaska na Vis u junu 1944. do oslobođenja zemlje u maju 1945“, u: *Sanitetska služba u narodnooslobodilačkom ratu Jugoslavije 1941–1945. Sanitetska služba pri Vrhovnom štabu NOV i POJ i u neposredno potčinjenim jedincima*, ur. Radomir Đondović i Ivan Pantelić, knj. I, Beograd, 1989, 187.

Od 1945. godine, prema uputama ZAVNOH-a, izvješća zdravstvenih odjela NOO-a trebala su biti iscrpnija. Zdravstveni odjel Okružnog NOO-a Zadar zatražio je da mu podređeni zdravstveni odjeli dostavljaju podatke o zdravstvenim i higijenskim prilikama i kretanju zaraznih bolesti među stanovništvom. Prikupljene podatke oni su trebali slati Zdravstvenom odjelu Oblasnog NOO-a za Dalmaciju. Osim općih ocjena, ta su izvješća trebala sadržavati i brožčane iskaze o umrlima, o rođenima, o oboljelima od zaraznih bolesti, o djelovanju zdravstvenih ustanova⁹⁵ i zdravstvenog osoblja, o održavanju tečajeva za pomoćno medicinsko osoblje i brojne druge podatke.⁹⁶ S obzirom na nedostatak ne samo medicinskog osoblja nego i službenika za administrativne poslove, prikupljanje podataka i ispunjavanje obrazaca za izvješća u nekim su dijelovima manjkava ili nejasna, a nisu ni cjelovito sačuvana za 1945. godinu.⁹⁷ Ministarstvo zdravlja Federalne Države Hrvatske uputilo je u drugoj polovici lipnja 1945. dopis svim oblasnim, okružnim, kotarskim i gradskim NOO-ima o prijavi i odjavljivanju podataka o brojnim zaraznim bolestima (pjegavac, trbušni tifus, paratifus, difterija, kolera, kuga, griža, velike boginje i brojne druge). Akutne zarazne bolesti kao ospice, hripavac i druge trebalo je prijaviti jedino u slučaju većih epidemija. Podaci su trebali biti poslani na više adresa, Higijenskom zavodu u Zagreb, Okružnom NOO-u te vojnom sanitetu.⁹⁸ Tijekom prve polovice srpnja 1945. zdravstveni odjeli NOO-a na području Okružnog NOO-a Zadar dobili su tu obavijest.⁹⁹ Koliko su zdravstveni odjeli djelovali po toj uputi prilično je upitno jer takvih izvješća nema u arhivskom fondu Okružnog NOO-a Zadar, odnosno njegovom Zdravstvenom odjelu.

Tijekom siječnja i veljače 1945. Okružni NOO Zadar davao je upute kakao ustrojiti civilnu zdravstvenu zaštitu prema uputama za federalnu jedinicu Hrvatsku. Trebalo je u selima bez javnih ambulanti osnovati ambulante pri zdravstvenim odjelima seoskih NOO-a. Mogle su ih voditi osobe koje su završile tečaj bolničara ili pak niži sanitetski tečaj za zdravstvenike. Propisana su bila i pravila kako ambulanta treba izgledati i što sve mora imati od namještaja, medicinske opreme i lijekova. U ambulanti je trebao biti

95 Početkom ljeta 1945. bolnice s područja Okružnoga NOO-a Zadar odašiljale su izravno izvješća Oblasnom NOO-u za Dalmaciju pa se u izvješćima Zdravstvenog odjela Okružnog NOO-a Zadar nalazi vrlo malo podataka o radu tih ustanova ili ih uopće nema. HR-DAZD-135-ONO Zadar, kut. 51, Izvještaj Zdravstvenog odjela Okružnog NO-a Zadar Zdravstvenom odjelu Oblasnog NO-a za Dalmaciju za mjesec kolovoz 1945, br. 9623/1945 i Izvještaj Zdravstvenog odjela Okružnog NO-a Zadar Zdravstvenom odjelu Oblasnog NO-a za Dalmaciju za mjesec rujna 1945, br. 13354/1945.

96 HR-DAZD-149-NOG Zadra, kut. 293, Gradski NOO-a Zadar br. 4/1945, od 3. siječnja 1945.

97 U zadarskom arhivu u fondu Okružnog NOO Zadar sačuvana su iz ranijeg razdoblja dva izvješća Zdravstvenog odjela Okružnog NOO-a Zdravstvenom odjelu Oblasnog NOO-a za Dalmaciju, i to jedno izvješće iz studenog 1944. i jedno nedatirano izvješće koje bi prema sadržaju moglo biti iz ljeta 1944. Sačuvana izvješća za 1945. godinu su za mjesec ožujak, kolovoz, rujna i listopada 1945. U fondu Oblasnog NO Dalmacije u Državnom arhivu u Splitu (HR-DAST-21) nisam pronašla izvješća za preostale mjeseci 1945. godine.

98 HR-DAZD-135-ONO Zadar, kut. 51, Ministarstvo narodnog zdravlja Federalne Države Hrvatske oblasnim, okružnim, kotarskim i gradskim NOO-ima, br. 3423/1945, od 21. lipnja 1945.

99 HR-DAZD-149-NOG Zadra, kut. 293, Prijepis dopisa o prijavljivanju i odjavljivanju zaraznih bolesti Ministarstva narodnog zdravlja Federalne Države Hrvatske, br. 611/1945.0

uvijek uredan zahod, „partizansko bure“ za raskuživanje ljudi i rublja, a preporuka je bila i izgradnja kupaonica s tušem.¹⁰⁰ I u narednih šest mjeseci u radu zdravstvenih ustanova bilo je dosta poteškoća. Na nekim područjima nisu se još ni ustrojile zdravstvene stanice, ali su zato raskužne stanice radile velikim kapacitetom u raskuživanju ljudi, madraca i prekrivača.¹⁰¹

Ocjene higijenskih prilika na području Okružnog NOO-a Zadar prema izvješćima Zdravstvenog odjela bile su povoljnije u gradu Zadru i na području kotara Preko te lošije na području Biograda i Benkovca, no na svim je područjima bilo mnogo poteškoća.

Čistoća zadarskih ulica u ožujku 1945. nije bila zadovoljavajuća. Sredinom ožujka Zdravstveni odjel Okružnog NOO-a Zadar obavijestio je Zdravstveni odjel Gradskog NOO-a Zadar da će zbog nezadovoljavajuće čistoće u gradu biti održan sastanak načelnika saniteta Glavnog štaba Hrvatske i lokalnih predstavnika.¹⁰² U kolovozu i rujnu 1945. su higijenske prilike u Zadru, kao i u kotaru Preko, u izvješćima Okružnog NOO-a Zadar ocjenjivane kao povoljnije nego u drugim kotarima Okružnog NOO-a Zadar. To je značilo da se provode neke mjere za održavanje čistoće javnih prostora i briga oko izgradnje zahoda.¹⁰³ Pomaci u brizi za javne prostore jesu zabilježeni, no problemi u životu stanovnika grada bili su i nadalje veliki. Zbog razrušenosti stambenih objekata živjelo se u neprikladnim higijenskim uvjetima pa se u jesen 1945. predlagalo otvaranje javne sanitarne jedinice i stanice za raskuživanje.¹⁰⁴ Na širem gradskom području stalni izvor zaraze, posebice trbušnog tifusa, bio je logor za ratne zarobljenike na Bokanjcu.¹⁰⁵ Na području kotara Preko, na kojem su uz zadarsko područje higijenske prilike bile nešto bolje nego u ostalim kotarima Okružnog NOO-a, ipak je tijekom ljetnih mjeseci bilo slučajeva griže, difterije i trbušnog tifusa. Vrlo česti su bili slučajevi tuberkuloze, a bilo je i slučajeva gripe s komplikacijama i malarije. U porastu su bile i

100 HR-DAZD-149-NOG Zadra, kut. 293, Dopis Zdravstvenog odjela Okružnog NOO-a Zadar Zdravstvenom odjelu Gradskog NOO-a Zadar br. 22/1945.

101 HR-DAZD-135-ONO Zadar, kut. 51, Izvještaj Zdravstvenog odjela Okružnog NO-a Zadar Zdravstvenom odjelu Oblasnog NO-a za Dalmaciju za mjesec kolovoz 1945, br. 9623/1945.

102 HR-DAZD-149-NOG Zadra, kut. 293, Dopis Zdravstvenog odjela Okružnog NOO-a Zadar Zdravstvenom odjelu Gradskog NOO-a Zadar br. 351/1945. od 15. ožujka 1945.

103 HR-DAZD-135-ONO Zadar, kut. 51, Izvještaj Zdravstvenog odjela Okružnog NO-a Zadar Zdravstvenom odjelu Oblasnog NO-a za Dalmaciju za mjesec kolovoz 1945, br. 9623/1945. Izvještaj Zdravstvenog odjela Okružnog NO-a Zadar Zdravstvenom odjelu Oblasnog NO-a za Dalmaciju za mjesec rujan 1945. br. 13354/1945. i Izvještaj Zdravstvenog odjela Okružnog NOO-a Zdravstvenom odjelu Oblasnog NOO-a za mjesec ožujak, br. 395/1945.

104 HR-DAZD-135-ONO Zadar, kut. 51, Zdravstveni izvještaj za mjesec listopad 1945. Zdravstvenog odjela Okružnog NOO-a Zadar Zdravstvenom odjelu Oblasnog NOO-a za Dalmaciju br. 15218/1945.

105 HR-DAZD-ONO Zadar, kut. 51, Izvještaj Zdravstvenog odjela Okružnog NO-a Zadar Zdravstvenom odjelu Oblasnog NO-a za Dalmaciju za mjesec kolovoz 1945, br. 9623/1945. i Izvještaj Zdravstvenog odjela Okružnog NO-a Zadar Zdravstvenom odjelu Oblasnog NO-a za Dalmaciju za mjesec rujan 1945. br. 13354/1945; *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944-1946. Dokumenti. Dalmacija*, 586.

razne avitaminoze.¹⁰⁶ Tijekom ljetnih mjeseci 1945. zabilježeni su slučajevi trbušnog tifusa na Silbi, Premudi i u Novigradu.¹⁰⁷

Prema izvješću za prva dva tjedna prosinca 1944. godine na benkovačkom području bilo je nekoliko desetaka oboljelih od malarije i gripe, a bilo je i nekoliko slučajeva trbušnog tifusa i difterije (griza). Zbog slabe prehrane oko 80 osoba oboljelo je od skorbuta i rahitisa i drugih bolesti. Ulagan je i napor da se održava osobna higijena i higijena prostora za boravak izbjeglica, vojnika i civila, a provedene su i akcije čišćenja javnih prostora. Ljudi su uvelike oskudijevali u odjeći i obući za hladnije vrijeme.¹⁰⁸ U ljeto i jesen 1945. higijenske prilike su i dalje bile prilično slabe, a od bolesti su bile prisutne difterija i malarija. U istom razdoblju na obrovačkom području bilo je nekoliko oboljelih od antraksa, a zabilježen je veći broj oboljele djece od ospica te je bilo slučajeva difterije.¹⁰⁹

U Biogradu i Zemuniku djelovale su bolnice koje su korištene i za potrebe vojnog saniteta te dijelom i za liječenje civila. U prvim mjesecima 1945. iz bolnice u Zemuniku odvezio se inventar i medicinska oprema u bolnicu Zadar, a planiralo se da će bolnica nastaviti rad kao zdravstvena stanica, no do kraja 1945. postala je dijelom psihijatrijske bolnice u Šibeniku. Veliki problem u njenom djelovanju bila je prometna nepovezanost pa se tražilo dopremanje kamiona. U ožujku 1945. na biogradskom području zabilježeno je nekoliko slučajeva tifusa pjegavca te malarije i svraba. U lipnju je bolnica imala oko 30 kreveta i samo je bio pogodan za rad prvi kat, a za uređenje drugog kata nije bilo materijala za bojanje zidova te materijala za šivanje madraca i posteljine. Smanjio se i broj osoblja, što je vjerojatno povezano s prestankom rada časnih sestre kao medicinskog osoblja. U kolovozu 1945. okružna bolnica u Biogradu nije mogla primati bolesnike jer nije imala ni posteljine ni liječnika. Zabilježeno je da su se u tom razdoblju na biogradskom području naplaćivale zdravstvene usluge od onih koji su mogli platiti. Od 1. rujna 1945. bolnica u Biogradu radila je kao lječilište za TBC kostiju. Od bolesti

106 HR-DAZD-135-ONO Zadar, kut. 51, Izvještaj Zdravstvenog odjela Okružnog NOO-a Zadar Zdravstvenom odjelu Oblasnog NOO-a za Dalmaciju br. 10/1944. od 22. studenoga 1944, Izvještaj Zdravstvenog odjela Okružnog NO-a Zadar Zdravstvenom odjelu Oblasnog NO-a za Dalmaciju za mjesec kolovoz 1945, br. 9623/1945. i Izvještaj Zdravstvenog odjela Okružnog NO-a Zadar Zdravstvenom odjelu Oblasnog NO-a za Dalmaciju za mjesec rujna 1945. br. 13354/1945; R. Jelić, *Zdravstvo u Zadru i njegovu području*, 117.

107 HR-DAZD-135-ONO Zadar, kut. 51, Referat o radu Zdravstvenog odjela Okružnog NOO/NO-a od 2. siječnja 1946.

108 HR-DAZD-135-ONO Zadar, kut. 51, Zdravstveni odjel Kotarskog NOO-a Benkovac Zdravstvenom odjelu Okružnog NOO-a Zadra, br. 157/1944. od 16. prosinca 1944.

109 HR-DAZD-135, ONO Zadar, kut. 51, Izvještaj Zdravstvenog odjela Okružnog NO-a Zadar Zdravstvenom odjelu Oblasnog NO-a za Dalmaciju za mjesec kolovoz 1945, br. 9623/1945, Izvještaj Zdravstvenog odjela Okružnog NO-a Zadar Zdravstvenom odjelu Oblasnog NO-a za Dalmaciju za mjesec rujna 1945. br. 13354/1945, Izvještaj Zdravstvenog odjela Okružnog NO-a Zadar Zdravstvenom odjelu Oblasnog NO-a za Dalmaciju za mjesec listopad 1945. br. 15218/1945, Dopis Zdravstvenog odjela Kotarskog NOO-a Biograd Zdravstvenom odjelu Okružnog NOO-a Zadar, br. 3076/1945. od 30. lipnja 1945. i Referat o radu Zdravstvenog odjela Okružnog NOO/NO-a od 2. siječnja 1946.

koje se navode u izvješćima na biogradskom području u kolovozu 1945. bilo je smrtnih slučajeva od tuberkuloze, a početkom jeseni nije bilo većeg broja oboljelih od zaraznih bolesti. Nešto kasnije se pojavilo nekoliko slučajeva obolijevanja od trahoma. Tijekom 1945. zabilježen je veći broj oboljele djece od ospica u Svetom Petru (Krmčina). Uz potrebne lijekove, uspjelo im se poslati i nešto riže i šećera.¹¹⁰

U ljeto 1945. provodile su se razne akcije koje su trebale poboljšati uvjete života stanovnika. U neke od njih izravno se planiralo uključivanje što većeg broja ljudi, a neke su provodile stručne službe. U lipnju 1945. pokrenuta je i akcija za suzbijanje zaraznih bolesti te je od 24. lipnja do 1. srpnja 1945. planirano održavanje natjecanja kotarskih i mjesnih NOO-a tijekom „tjedna čistoće“. Ciljevi su bili premazivanje vapnom što većeg broja unutrašnjosti kuća, uređivanje i izgradnja novih odlagališta gnojia i zahodskih jama. Spriječiti onečišćavanje pitke vode i smanjiti rojenje muha u blizini kuća bili su primarni zadaci. NOO-i su trebali osigurati dovoljne količine vapna, gline, dasaka i alata da bi se akcija uspješno provela. U parolama se stanovništvu trebala prenijeti poruka da se akcija provodi zbog sprječavanja trbušnog tifusa, dizenterije/griže te posebice učestalih ljetnih proljeva kod djece.¹¹¹ Zemaljski odbor Društva Crvenog križa Hrvatske provodio je akciju za prikupljanje novčane pomoći za nabavu i postavljanje ormarića Prve pomoći u tvornicama, školama, radionicama i drugim institucijama, a dio novca se trebao utrošiti i za pomoć stradalima u ratu. U Dalmaciji je ta akcija započela 1. srpnja 1945. i provodio ju je Oblasni odbor Društva Crvenog križa za Dalmaciju. Na zadarskom području Gradski odbor Društva Crvenog križa Zadar provodio je akciju te bio zadužen za postavljanje plakata i parola. Naputak je bio da se za priloge, posebice u gradovima dijele potvrde.¹¹² U srpnju 1945. Oblasni NOO za Dalmaciju prosljedio je Okružnom NOO-u Zadar okružnicu Hidrotehničkog odjela Ministarstva građevina Federalne Države Hrvatske u kojoj je naveden postupak saniranja zagađenih bunare, osobito ako se radilo o zagađenju uslijed raspadanja leševa.¹¹³

Poboljšanju higijenskih i zdravstvenih prilika pridonosila je i pomoć UNRRA-e u čijim je pošiljkama, osim hrane i odjeće, bilo i lijekova i medicinske opreme. Tijekom 1945. u Dalmaciji su, uz splitsku luku, luke u Dubrovniku, Šibeniku i Zadru bile glavna mjesta istovara UNRRA-ine pomoći.¹¹⁴ Sanitetski materijal i bolnička hrana dijeljena je zdravstvenim ustanovama na zadarskom području. O raspodjeli pošiljki

110 HR-DAZD-ONO Zadar, kut. 51, Izvještaj Zdravstvenog odjela Okružnog NOO-a Zdravstvenom odjelu Oblasnog NOO-a za mjesec ožujak, br. 395/1945. od 15. travnja 1945, Izvještaj Zdravstvenog odjela Okružnog NOO-a Zadar Zdravstvenom odjelu Oblasnog NOO-a za Dalmaciju za mjesec kolovoz 1945, br. 9623/1945. i Referat o rad Zdravstvenog odjela Okružnog NOO/NOO-a Zadar od 2. siječnja 1946.

111 HR-DAZD-149-NOG Zadra, kut. 293, Kampanja protiv crijevnih bolesti, br. 3178/1945. od 13. lipnja 1945.

112 HR-DAZD-149-NOG Zadra, kut. 293, omot Zdravstveni odjel 1945, Prijepis okružnice Oblasnog odbora Društva Crvenog križa, Split, 25. lipnja 1945.

113 HR-DAZD-135-ONO Zadar, kut. 51, Okružnica Ministarstva građevina Federalne Države Hrvatske o čišćenju bunara, br. 7996/1945.

114 Branko Petranović, Pomoć UNRRA-e Jugoslaviji, *Istorija XX veka*, Zbornik II, Beograd, 1961, 190.

pomoći Okružni NOO Zadar dobio je početkom kolovoza 1945. posebnu uputu od Ministarstva narodnog zdravlja kako voditi evidenciju o prijemu i o raspodjeli materijalne pomoći koja je stizala od zapadnih saveznika. Te popise trebali su dati na uvid predstavnicima Ministarstva trgovine i snabdijevanja i predstavnicima UNRRA-e.¹¹⁵ U srpnju 1945. predstavnici UNRRA-e, Martha Yukle i liječnik William Gellner, bili su u Zadru te im je Zdravstveni odjel Okružnog NOO-a uputio zahvalu i oprostajno pismo.¹¹⁶

Zdravstveni odjel Okružnog NOO/NO-a Zadar istaknuo je da su tijekom druge polovice 1945, od kada su zdravstvene ustanove i mogle urednije djelovati, pregledano oko 22 000 bolesnika.¹¹⁷ Osim raskuživanja posebno su isticali preko 3 000 pregleda rendgenskim uređajem (RTG).¹¹⁸ S obzirom na veliki broj plućnih bolesnika, RTG uređaj bio je iznimno važan dar iseljenika iz SAD-a, pretežno porijeklom s obližnjih zadarskih otoka. U njihovoj pošiljci pomoći bilo je i sanitetsko vozilo te prekrivači za bolesnike.¹¹⁹ U ocjeni rada Zdravstvenog odjela NOO/NO-a Zadar tijekom druge polovice 1945. godine prilična pozornost bila je posvećena i tjelesnom odgoju/“fiskulturi“.¹²⁰ U travnju 1945. osnovano je fiskulturno društvo „Zadar“ u kojem se moglo baviti različitim sportovima.¹²¹ Namjera da se podigne kvaliteta života stanovnika poklapala se s namjerom novih vlasti da pojačaju utjecaj i stave pod kontrolu što veći broj ljudi, posebice mladih.¹²² Naponi uloženi u razvoju fizičke kulture u Zadru ujedno su poslužili i za izgradnju odnosno „potvrđivanja nacionalnog identiteta“, dakako slavenskog/hrvatskog naspram talijanskog u gradu i bližjoj okolici.¹²³

115 HR-DAZD-135-ONO Zadar, kut. 51, Dopis Apotekarskog odjela Ministarstva narodnog zdravlja Federalne Države Hrvatske Okružnom NOO-u Zadar, br. 7000/1945.

116 HR-DAZD-135-ONO Zadar, kut. 51, Pismo zahvale Zdravstvenog odjela Okružnog NOO-a liječniku Williamu Gellneru i Marthi Yukle od 13. srpnja 1945.

117 Odluke ZAVNOH-a o ustroju zdravstva na oslobođenim područjima provodio je Oblasni NOO za Dalmaciju preko Okružnih NOO-a tijekom 1944. godine poticanjem osnivanja sekcija, ekipa i odjela pri NOO-a. Zdravstveni odjel Okružnog NOO-a Zadar raspustio je zdravstvene ekipe početkom ožujka 1945. i počeo ustrojavati zdravstvene stanice i ambulante. R. Jelić, Zdravstvena služba na teritoriju Okružnog NOO-a Zadar u toku rata 1941-1945, 758, 761.

118 HR-DAZD-135-ONO Zadar, kut. 51, Referat o radu Zdravstvenog odjela Okružnog NOO/NO-a od 2. siječnja 1946.

119 Toma Maštruko, Aktivnost Zadrana u gradu New Yorku 1941-1945. godine, u: *Zadar i zadarsko područje u Narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj izgradnji*, ur. Šime Lukin, Zadar, 1984, 274.

120 HR-DAZD-135-ONO Zadar, kut. 51, Referat o radu Zdravstvenog odjela Okružnog NOO/NO od 2. siječnja 1946.

121 Romano Meštrović, Fizička kultura u oslobođenom Zadru, u: *Zadar i zadarsko područje u Narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj izgradnji*, ur. Šime Lukin, Zadar, 1984, 552.

122 Nikola Mijatov, *Sport u službi socijalizma. Jugoslovensko iskustvo 1945-1953*, Beograd 2020, 95-96, 117-118.

123 R. Meštrović, Fizička kultura u oslobođenom Zadru, 552.

Zaključak

Drugi svjetski rat na mnogo je načina iscrpio stanovništvo dalmatinskog područja. Oskudica hrane bila je gorući problem u tim krajevima koja ni u mirnodopskim prilikama ne mogu vlastitom proizvodnjom podmiriti potrebe stanovništva za žitaricama. U ratnim uvjetima, zbog vojnih djelovanja i razrušenosti prometnica, nije se moglo redovito dopreмати žitarice i ostalu hranu iz sjevernih krajeva. Stanovništvo otoka ponajviše je iskusilo oskudicu pa i gladovanje.

Područje sjeverne Dalmacije bilo je u nešto boljem položaju zbog Ravnih kotara, najplodnijeg dijela dalmatinskog zaleđa. No i na tom području stanje je bilo daleko od dobrog tijekom cijelog ratnog razdoblja kao i u neposrednom poraću. Zadar se, unatoč velikoj razrušenosti, od jeseni 1944. razvija u centar u kojem se ustrojavaju i djeluju sva tijela nove „narodne vlasti“ za područje sjeverne Dalmacije. Stalna fluktucija stanovništva između okolice i razrušenoga grada, kao i dolazak izbjeglica s ratnom ugroženijih područja te povratak izbjeglica iz zbjegova, bili su veliki izazov za redovitu opskrbu i zdravstvenu brigu i u gradu i u široj okolici. Dakako, i sve druge ratne okolnosti, posebice vojne operacije i potrebe vojske za hranom, lijekovima i medicinskim ustanovama, gurale su potrebe civila u drugi plana. Uz zarazne bolesti koje se javljaju ili se intenziviraju u ratnim okolnostima, iscrpljenost i neuhranjenost doveli su do avitaminoza koje su uzrokovale različita oboljenja, posebice plućna. Malaria, endemska bolest na ovom području, i nadalje je bila veliki zdravstveni problem za stanovništvo. Mnoge zdravstvene ustanove nisu radile ili su radile smanjenim kapacitetom ili su pak korištene za potrebe vojnog saniteta. U zdravstvenim ustanovama nije bilo dovoljno medicinskih uređaja, a nedostajalo je i osnovnih stvari, kao što su kreveti, posteljina, dezinfekcijska sredstva i lijekovi. Nedostatak stručnog osoblja bio je velik, a priučeno zdravstveno osoblje moglo je svojim djelovanjem samo djelomično premostiti taj problem. Neimaština i teškoće u svakodnevnom preživljavanju povećali su društveno neprihvatljiva ponašanja kao što su krađe i prostitucija. Nastojanja oko uspostave redovitog stanja u svakodnevicu civilnog stanovništva započeli su organi „narodne vlast“ u studenom 1944. Dakako, intenzitet tih napora i pozitivni pomaci predstavljeni su u javnosti i u promidžbi kao puno veći i uspješniji nego se to moglo vidjeti i osjetiti u svakodnevnom životu.

O problematici prehrambenih, socijalnih i zdravstvenih prilika na dalmatinskom području za vrijeme Drugoga svjetskog rata i u prvim poslijeratnim godinama još su potrebna opsežnija istraživanja, a ovaj prikaz ukazuje na brojne probleme koji su pratili život civilnog stanovništva u dijelovima sjeverne Dalmacije pred kraj rata i u neposrednom poraću.

SUMMARY

Food, social and health conditions in part of North Dalmatia between the entry of the People's Liberation Army into Zadar and the end of 1945

The members of the People's Liberation Army entered Zadar on the last day of October 1944, and as of November, the activities and organising of the "people's government" bodies in the city commenced. The Zadar District People's Liberation Committee was the highest civilian authority in charge of food, supplies and health matters in the territory under its competence. Constant fluctuation of people, civilians, between the surrounding areas and the demolished city, the arrival of refugees from the areas that were even more affected by the war, and the return of refugees from the refuges in South Italy and Egypt, were a huge challenge for the regular supply and health care. Clearly, all other circumstances of war, especially military operations and the army's needs for food, medicines and medical facilities, pushed the needs of the civilians into the background. Poor nutrition and hygienic conditions affected people's health. In addition to infectious diseases that occur or intensify in wartime circumstances, exhaustion and malnutrition led to vitamin deficiency, and that caused various diseases, especially pulmonary conditions; also, malaria was an endemic disease in this area from before. Many health facilities did not operate; some were working at a reduced capacity or were used for the needs of the military health care. There were no medical devices in the health facilities, and there was also a lack of more basic things, such as beds, bed linen, disinfectants and medicines. There was a major shortage of professional staff, and the work of half-trained health staff could only partially overcome this problem. Poverty and difficulties in daily survival added to socially unacceptable behaviours, such as thieving and prostitution. In November 1944, the "people's government" authorities started making efforts aimed at normalisation of civilian population's life. Clearly, the intensity of efforts and positive developments was greater in public discourse and propaganda than it could be noticed and felt in everyday life.

Key words: World War II, North Dalmatia, Zadar, food, infectious diseases